видавництво Генеза

МАР’ЯН МУДРИЙ
ОЛЕНА АРКУША

Історія УКРАЇНИ

ЕЛЕКТРОННИЙ ДОДАТОК

8

ЯК КОРИСТУВАТИСЯ ЕЛЕКТРОННИМ ДОДАТКОМ

1. Під час роботи з додатком користуйтеся Меню вгорі сторінки, яке відкривається (закривається) натисканням на зелене півколо. Оберіть потрібну опцію.

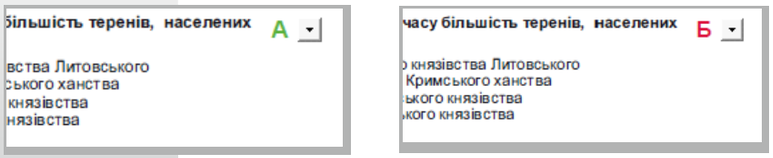

2. Перейти до потрібного параграфа можна за допомогою колесика «миші» (прокручуванням) або натиснувши на значок параграфа в Змісті; у результаті відбудеться автоматичний перехід на потрібну сторінку.

3. Орієнтиром активних елементів підручника є піктограми. До кожної з них «підв'язано» додаткову інформацію (відео, аудіо, колажі), яку можна активувати натисканням на піктограму (або закрити повторним натисканням на відкритій формі).

4. Кожне завдання тестів містить вікно для вибору правильної відповіді або для множинного вибору. Кількість вікон дорівнює кількості відповідей. Правильну відповідь позначено зеленим кольором, неправильну – червоним.

5. Під час виходу з програми зміни в документі зберігати не потрібно (цей запит пов'язаний із виконанням активних завдань).

Зміст

Шановні учні та учениці! 5
Вступ 6

§ 1. Україна на порозі нового часу. 7

Розділ 1
Українські землі у складі Речі Посполитої (XVI – перша половина XVII ст.) 16

§ 2. Політичний статус українських територій у XVI ст. Люблінська унія 1569 р. 17
§ 3. Соціальна структура українського суспільства в XVI ст. Литовські статути. 24
§ 4. Сільське та міське самоврядування. Економічне життя села і міста *(практичне заняття 1)* . . . . . .
§ 5. Криза і реформа православної церкви. Церковні собори в Бересті 1596 р. . . . . .
§ 6. Культурно-освітнє і мистецьке життя. . . . . .
§ 7. Містобудування та архітектура . . . . . .
§ 8. Узагальнення до розділу «Українські землі у складі Речі Посполитої (XVI – перша половина XVII ст.)». . . . . .

Розділ 2
Становлення козацтва (XVI – перша половина XVII ст.) . . . . . .

§ 9. Походження українського козацтва . . . . . .
§ 10. Запорозька Січ – козацька республіка . . . . . .
§ 11. Формування козацького стану. Реєстрове козацтво. . . . . .
§ 12. Козацькі повстання кінця XVI ст. Морські походи козаків . . . . . .
§ 13. Військо Запорозьке і Хотинська війна *(практичне заняття 2)* . . . . . .
§ 14. Козацько-селянські повстання 20–30-х років XVII ст. . . . . .
§ 15. Узагальнення до розділу «Становлення козацтва (XVI – перша половина XVII ст.)» . . . . . .

Розділ 3
Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст. . . . . .

§ 16. Передумови і причини війни. . . . . .
§ 17. Події 1648–1649 рр. Зборівський договір. . . . . .
§ 18. Українська козацька держава – Військо Запорозьке. . . . . .
§ 19. Події 1650–1651 рр. Білоцерківський договір . . . . . .
§ 20. Відносини з Кримським ханством. Молдовські походи . . . . . .
§ 21. Українсько-московський договір 1654 р. *(практичне заняття 3)* . . . . . .

§ 22. Воєнно-політичні події 1654–1655 рр. Віленське перемир'я
§ 23. У пошуку союзників: українсько-шведсько-трансильванський союз
§ 24. Узагальнення до розділу «Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст.»

Розділ 4
Козацька Україна наприкінці 50-х років XVII – на початку XVIII ст.

§ 25. Гадяцька угода. Московсько-українська війна
§ 26. Розкол Гетьманщини. Початок Руїни
§ 27. Спроби об'єднання Лівобережної та Правобережної Гетьманщини
§ 28. Козацька Україна в системі міжнародних відносин
§ 29. Правобережне козацтво, Слобідська Україна і Запорожжя *(практичне заняття 4)*
§ 30. Гетьманщина в часи Івана Мазепи. «Конституція Пилипа Орлика»
§ 31. Зміни в соціально-економічному становищі України періоду Руїни
§ 32. Церковне, освітнє і мистецьке життя
§ 33. Узагальнення до розділу «Козацька Україна наприкінці 50-х років XVII – на початку XVIII ст.»

Розділ 5
Українські землі в 20–90-х роках XVIII ст.

§ 34. Імперський наступ на автономію Гетьманщини
§ 35. Ліквідація гетьманства і козацького устрою в Україні
§ 36. Запорозька Січ. Підкорення Кримського ханства. Колонізація Півдня України
§ 37. Правобережна Україна. Гайдамаки і Коліївщина
§ 38. Галичина, Буковина, Закарпаття. Рух опришків *(практичне заняття 5)*
§ 39. Поділи Речі Посполитої та їхній вплив на становище України
§ 40. Українське місто і село у XVIII ст. Соціальні верстви
§ 41. Культура та освіта України в епоху бароко
§ 42. Узагальнення до розділу «Українські землі в 20–90-х роках XVIII ст.»

Узагальнення до курсу

§ 43. Історія України в контексті епохи раннього нового часу

Шановні учні та учениці!

Цього навчального року ви вивчатимете історію раннього нового часу. Уже сама назва вказує на змінність, суперечливість і крихкість багатьох явищ, про які йтиметься в підручнику. Водночас зустрінемо й багато такого, що не тільки витримало випробування часом, а й великою мірою визначає життя сьогодні та, як можна припустити, буде актуальним і надалі. На теренах України ранній новий час тривав майже три століття (XVI–XVIII), а його центральним явищем стало козацтво. Українська козацька держава – Військо Запорозьке, яка виникла у вирі Національно-визвольної війни (революції) середини XVII ст., належить до феноменів світової історії. Безперечно, історія України творилася не в замкнутому просторі. Тоді вона розгорталася передусім у взаємодії з історіями сусідніх народів і держав – польсько-литовської Речі Посполитої на заході, Турецької (Османської) імперії та Кримського ханства на півдні, Московського царства, а пізніше Російської імперії на північному сході. А найбільш значущі події на теренах України знаходили відгук у просторі всієї Європи.

Готуючи підручник, автори прагнули якнайкраще відтворити атмосферу історичного часу, наголосити на загальноєвропейських вимірах української історії, занурити вас у світ людей минулого і водночас не втратити з поля зору сьогодення. Цьому підпорядковано основний текст підручника (з наголосом на визначених змістових лініях), рубрики ■ **ОСОБА В ІСТОРІЇ**, ■ **УКРАЇНА І СВІТ**, □ **ПРАЦЮЙМО ТВОРЧО**, а також візуальний матеріал, якому надано роль не так ілюстрацій, як додаткового джерела інформації. Рубрика ■ **ІСТОРІЯ НА ЩОДЕНЬ** указує на відлуння минулого в сучасній Україні. Поряд з пізнавальною мандрівкою, до якої заохочує книжка, підручник пропонує вправи, які допоможуть набути таких необхідних у сьогоденні якостей, як уміння дискутувати, висловлювати власну думку (рубрика □ **ОБГОВОРІМО**), орієнтуватися в часі й просторі, шукати інформацію, мислити логічно, шанувати загальнолюдські цінності. Такі завдання є в кожному параграфі, а особливо – у практичних заняттях і узагальненнях до розділів. Вони заохочують до групової роботи з обговоренням у гурті, учать набувати нові знання.

Працюючи з підручником, ви навчитеся не тільки знати, а й розуміти історію, здобудете вміння ставити до минулого такі запитання, відповіді на які є важливими для сьогодення і найближчого майбутнього.

Зичимо успіхів!

Умовні позначення змістових ліній

Інформаційне середовище

Здоров'я та безпека

Екологічна безпека та сталий розвиток

Цінністі й моральність

Громадянська відповідальність

Культурна самосвідомість

Підприємливість та фінансова грамотність

Вступ

Між XIV і XVI ст., тобто під кінець епохи середньовіччя, на авансцену української історії вийшли країни, які в наступні століття впливатимуть на її перебіг. Це були Польське королівство і Велике князівство Литовське (Велике князівство Литовське, Руське і Жемайтійське), трохи згодом Молдовське князівство (господарство) і Кримське ханство, обидва пов'язані із могутньою Турецькою (Османською) імперією, і врешті-решт Московське царство. У взаємодії з цими державами (їхніми правителями, народами й культурами) відбувалося творення нової України. Захист самобутності потребував від українців великих зусиль.

Політика щодо українських земель Польського королівства та Великого князівства Литовського – а саме ці держави взяли під контроль більшість українських теренів – на початку суттєво різнилася. Із часом започатковані політичні, соціальні та культурні зміни призвели до занепаду автономних прав українських князівств. До кінця XV ст. князівства зникли з політичної мапи регіону. У житті простолюду мало що змінилося, а от місцева знать дедалі виразніше орієнтувалася на нову владу. Так завершилася княжа епоха, яка тривала майже шістсот років, і почалася в історії України нова доба – козацька, яка триватиме три століття.

Згадаймо

1. Який період європейської історії називають *середньовіччям*? Доберіть кілька термінів чи понять для його характеристики.
2. Які події українського середньовіччя були, на вашу думку, ключовими? Назвіть кілька і поясніть, чому так вважаєте.
3. Схарактеризуйте умови, у яких опинилися українські землі у складі Польського королівства, Великого князівства Литовського та інших держав.

Битва під Оршею 1514 р. Автор невідомий (художник з кола Лукаса Кранаха Старшого). Близько 1524–1530 рр.

§ 1. УКРАЇНА НА ПОРОЗІ НОВОГО ЧАСУ

1. Поняття «нового часу». Початок нового часу пов'язують зі зламом XV–XVI ст. Після падіння Візантійської імперії – захоплення турками Константинополя (1453 р.) – середньовіччя швидко відходило в минуле, а такі події, як відкриття Америки Христофором Колумбом (1492 р.) і церковна Реформація (поштовхом до якої стали «95 тез» Мартіна Лютера 1517 р.) знаменували вже нову епоху. Її прихід відчувався в усьому: політиці, господарських відносинах, а найбільше – у культурно-інтелектуальній сфері. Тогочасні мислителі зуміли цілком по-новому подивитися на людину і світ.

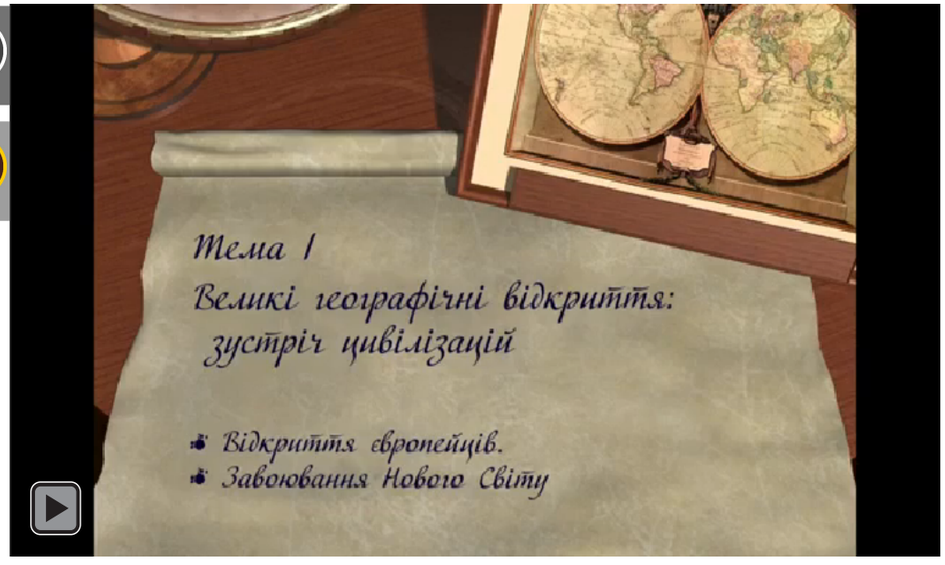
Ознаки нового часу

- *у світоглядно-духовній сфері:* утвердження розуміння світу через ідею природної цілісності та взаємозв'язок людини і природи, а відтак вивільнення науки з-під впливу церкви, творення світської культури;
- *у політичній сфері:* централізація державного управління, припинення феодальних усобиць, об'єднання регіонів у цілісні державні території;
- *у просторовій сфері:* великі географічні відкриття – європейські мореплавці проклали морський шлях у Індію, відкрили новий континент – Америку і здійснили навколосвітнє плавання;
- *у науковій сфері:* зміна уявлень про місце Землі у Всесвіті, обґрунтування ідеї про рух Землі та інших планет навколо Сонця (Миколай Коперник), обчислення їхньої відстані до Сонця;
- *у сфері виробництва й техніки:* винайдення книгодрукування (Йоганн Ґутенберґ), розвиток гірничої справи та металургії (Ґеорґ Аґрікола, або Бауер), початок переходу від ремісничого до мануфактурного виробництва.

Переходу до новочасності передусім сприяли економічні процеси. Скажімо, поштовхом до великих географічних відкриттів стало завоювання турками Візантії й блокування караванних шляхів на Схід, якими в Європу доставляли прянощі. У результаті було зруйновано торгівлю, що приносила надприбутки. Тому-то й великі географічні відкриття були продиктовані пошуком морських торговельних шляхів на Схід. Технічні ж винаходи і зміни у виробництві були зумовлені потребою в засобах для існування населення, кількість якого зростала. Однак попри всі ці обставини більшість видатних досягнень – це наслідок наполегливої праці окремих людей, які не боялися труднощів та відповідальності за свої дії.

Новий час – період світової історії кінця XV – початку XX ст., який настав після середньовіччя і передував новітній історії. Поняття «нова історія» з'явилося в Європі в епоху Відродження. У межах нового часу виділяють період до XVIII ст., який називають *ранньомодерним*.

Дайте власне визначення поняття «новий час». Визначте події, які відмежовують новочасну історію від середньовічної.

2. Політичний статус українських територій. На межі середньовіччя і нового часу українські[1] терени перебували у складі кількох держав – а отже, мали різний політичний статус і різні можливості для участі місцевої знаті в здійсненні влади. Західні землі – Руське королівство – до 1434 р. існували як окремий політичний організм під зверхністю польських та угорських королів. Устрій цих земель спирався на правову традицію княжої доби. Однак після того, як Польське королівство приєднало ці українські землі, поширивши на них польське право й адміністрацію, можливості для вільного розвитку суттєво звузилися. У 1434 р. на українських землях у складі Польського королівства було утворено воєводства – Подільське, Руське і трохи згодом Белзьке.

Волинь, Київщина, Східне Поділля (Брацлавщина) входили до складу Великого князівства Литовського, утворивши по суті литовсько-руську державу. Вплив руської (українсько-білоруської) складової був визначальним як у політичній, військовій, так і в культурній, економічній та соціальній сферах упродовж усієї історії Великого князівства Литовського. Українські землі мали змогу провадити незалежну політику. І навіть після ліквідації удільних князівств (Київське князівство існувало до 1471 р.) зберігався паритет у владній верхівці Великого князівства Литовсьюго: фактично половина титулованої знаті князівства була русинами за походженням.

Українці становили значну частину мешканців Молдовського князівства. У другій половині XIV – першій половині XVI ст. українська знать брала широку участь в управлінні державою. Українська мова була мовою офіційного діловодства та літописання, відчувався вплив української культури і правової системи на життя краю. Однак із часом, через територіальні й демографічні зміни, частка

[1] У той час назвою і самоназвою українців були терміни *русь*, *русини*, *руські*, *роксолани*, *рутенці*. Стосовно українських земель поряд із широко вживаною назвою «Русь» поступово впроваджувався термін «Україна».

українців у середовищі молдовської знаті, як і українського населення загалом, суттєво зменшилася. До середини XVI ст. Молдовське князівство втратило первісний переважно український характер.

У пізньому середньовіччі значні простори з українським населенням існували на Закарпатті у складі Угорського королівства. У цьому регіоні на заході українська колонізація (тобто освоєння нових земель) стикалася зі словацькою, на півдні – з угорською, на південному сході – з волоською (волохи – давня назва молдован і румунів), що приводило до появи етнічно змішаних територій. Хоча більшість аристократичних родів Угорського королівства, залучених до влади, і власників земельних маєтків мала угорський родовід, чимало їх походило з інших етнічних середовищ, зокрема, й українського. Початок нового часу збігся з розпадом Угорського королівства (вирішальною стала поразка угорсько-чеського війська від турків у битві біля Мохача в 1526 р.). Закарпаття було поділено між Священною Римською імперією на чолі з Габсбургами і Трансильванським (Семигородським) князівством.

Портрет Костянтина Острозького. Художник невідомий. XVII ст.

ОСОБА В ІСТОРІЇ

Костянтин Острозький (1460–1530) – військовий і державний діяч Великого князівства Литовського, князь. Військову і політичну кар'єру розпочав у 1486 р. при дворі польського короля і великого князя литовського Казимира IV Яґеллончика. Славу визначного полководця здобув у битвах з татарами і в литовсько-московських війнах. Зокрема, гучною була перемога в битві з московським військом під Оршею в 1514 р. Знав і поразки, однак умів з гідністю їх долати. Володів більшістю української території, що входила до складу Великого князівства Литовського. За заслуги перед князівством отримав особливе місце в сенаті, а також право запечатувати листи червоним воском, що було привілеєм коронованих осіб.

На кінець середньовіччя припало перетворення Московського князівства на централізовану самодержавну (з необмеженою владою царя) країну. За підтримки монгольських ханів володарі Москви спочатку здобули перевагу над іншими місцевими правителями. Згодом вони зміцнили свою владу, підкоривши суперників – Ярославське, Ростовське, Новгородське і Тверське князівства, а також позбувшись самих монголів. Спроби Московського князівства просуватися на захід призвели до московсько-литовських війн початку XVI ст., під час яких під зверхність Москви потрапила Чернігівщина. У 1547 р. великий князь московський Іван IV Грозний проголосив себе царем. Ідеологічним підґрунтям для цього було визнання себе «господарем всієї Русі» і спроби дорівнятися до найбільших імперій (звідси й твердження, що «Москва – третій Рим»).

Відносна усталеність політичного життя в центральних і західних українських регіонах контрастувала з невідомістю Степу, який гігантським пасмом оточував Русь-Україну з півдня. На Кримському півострові й загалом у Північному Причорномор'ї та Приазов'ї розташувалося Кримське ханство, яке утворилось як відлам Золотої Орди і знаходилося під протекторатом Османської імперії. Північніше розкинулося Дике поле, чи просто Поле, яке тяглося поміж

Українські землі в другій половині XIV – першій половині XVI ст.

татарськими й українськими фортецями й займало ледь не п'яту частину сучасної України. Взаємодію між християнським і мусульманським простором з українського боку підсилював господарський інтерес. Він полягав у бажанні захиститися від дошкульних турецько-татарських набігів і став каталізатором виникнення і розвитку *козацтва*.

До складу яких держав належали українські землі на зламі XV–XVI ст.? Покажіть ці території на карті.

3. Господарство та соціальні верстви. З наближенням нового часу із заходу на терени України проникала станова система організації суспільства. Стани виникали не на підставі економічних критеріїв, а визначених законами прав, привілеїв і обов'язків. Для людини того часу станова належність була не менш важливою, ніж віросповідання чи етнічне походження. У підсумку сформувалися чотири основні стани – шляхта, духовенство, містяни і селяни. Із часом межі між станами стали майже непроникними.

Особливо закритою була шляхта. Вона накопичувала свої статки не лише завдяки королівським привілеям (від 1505 р. польський король не міг видавати укази без згоди шляхти, яка засідала в сеймі), а й за рахунок церкви, містян і селян. Хоча всі шляхтичі були рівні перед законом, насправді між ними існували великі відмінності в достатку, соціальному престижі та політичній впливовості. Найвище знаходилися магнати, які тримали в руках високі посади й величезні землеволодіння. Рівність містян перед законом, передбачена магдебурзьким правом, на практиці теж була умовною. Становище патриція, дрібного купця, торговця, ремісника суттєво різнилося. Чи не найбільше спільного між собою мали селяни, головним тягарем яких були повинності й залежність.

УКРАЇНА І СВІТ Значний вплив на історію мав і має клімат. Початок XIV ст. ознаменувався різким похолоданням на всій планеті, що з невеликими перервами тривало аж до 1860-х років. Одним із найбільш катастрофічних в історії Європи стало XV ст.: 40 зі 100 років були неврожайними, що призводило до голоду. На теренах сучасної України від середини XIII ст. до середини XVII ст. було близько 70 вкрай засушливих і 190 дощових (з буревіями і повенями) років. Наприклад, у 1575 р. річки так обміліли, що Дніпро могли вбрід перейти вівці.

До початку XVI ст. на теренах сучасної України панувало натуральне господарство. Часи, коли землевласник не надто втручався в життя селянина, а в містах було реальне самоврядування, відходили в минуле. Пожвавлення господарської діяльності в Європі, зумовлене географічними відкриттями, торкнулося й України. У відповідь на *революцію цін* (значне зростання товарних цін унаслідок падіння вартості благородних металів) і зерновий бум феодали стали перетворювати свої володіння на комерційно орієнтовані господарства – *фільварки*. Вони прагнули залучити якнайбільше селянських земель до своїх маєтків, а самих селян змусити до *панщини*. Одночасно відбувалося *закріпачення* – селяни ставали особисто залежними від землевласників.

ІСТОРІЯ НА ЩОДЕНЬ Основою сучасного європейського харчування є рослинні культури, завезені внаслідок Великих географічних відкриттів. Тоді європейці почали вживати прянощі із Східної Азії, а також картоплю, соняшник, кукурудзу, помідори, суниці, шоколад з Америки.

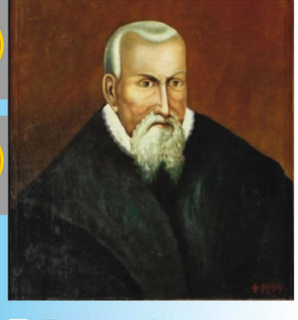
Крім традиційних станів початок нового часу на Придніпров'ї, передусім на українсько-татарському порубіжжі, невіддільний від історії козацтва. Найранніші згадки слова «козак» стосувалися татарської сторожі або степових здобичників, на яких скаржилися купці. Під **1492 р.** уперше в історичних джерелах зафіксовано козаків-християн («кияне і черкасці»), які в гирлі Дніпра напали на турецький корабель. Козацтво не відразу здобуло соціальний статус, спочатку

це було радше заняття – степовий промисел (від рибальства і мисливства до конвоювання караванів). Дехто йшов «у козацтво» на сезон, а дехто, бездомний і безсімейний, жив так постійно, лише зимуючи у подніпровських містах – Києві, Каневі, Черкасах.

Які зміни відбулися в соціальному та господарському житті України на зламі XV–XVI ст.?

4. Культурне та інтелектуальне життя. Настання нового часу невіддільне від змін у світогляді людини. Одним із найважливіших процесів розумового й культурного життя епохи Відродження було бурхливе розширення знань про навколишній світ, які набували людинознавчого й етнографічного[1] характеру. Гуманісти розвивали ідею «єдності роду людського». Одночасно зі змінами у світогляді зростало значення етнічних (національних) спільнот, які формувалися на основі спільної мови, релігії та території. Перед українцями, позбавленими власної держави, поставало подвійне завдання: відстоювання етнічної самобутності та боротьба за політичне самовизначення.

Важливим чинником у поширенні ренесансних ідей у XV–XVI ст. було навчання вихідців з українських земель у європейських університетах. Ці виїзди молоді на навчання здебільшого зумовлювали об'єктивні чинники, такі як економічний розвиток міст, активізація торговельних зв'язків, що породжувало потребу в освічених людях, фахівцях тогочасних інтелігентних професій – лікарях, юристах, учителях. Була й потреба у «вчених людях» – теологах-полемістах і письменниках-полемістах.

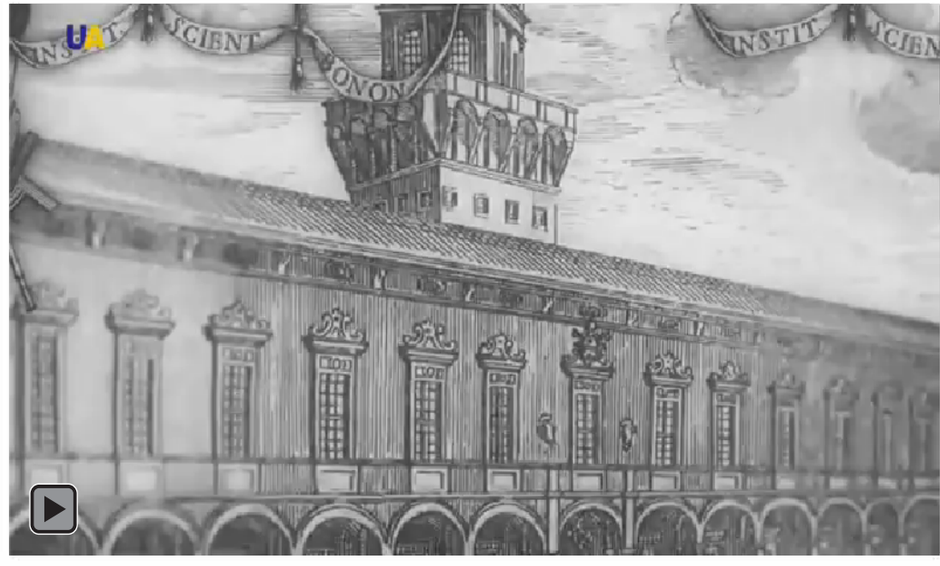
Портрет Юрія Дрогобича (Котермака). Художник невідомий. Близько 1494 р.

УКРАЇНА І СВІТ

У XV ст. кількість вихідців з українських земель, які навчалися в європейських університетах, швидко зростала. Серед українців, які в той час навчалися в італійських університетах, був Юрій Котермак із Дрогобича, який здобув ступені доктора філософії і доктора медицини в Болонському університеті наприкінці 1470-х років. Згодом він читав там лекції з астрономії і математики, а в другій половині 1480-х років перебрався ближче до батьківщини й викладав астрономію і математику в Яґеллонському (Краківському) університеті. Дослідники припускають, що його лекції слухав Миколай Коперник.

Усе ж головною інституцією, яка формувала в той час на українських теренах світогляд і цінності людини, залишалася церква. Порівняно з попередніми часами, її становище від кінця XIV ст. змінилося. Позбавлена княжої опіки, із провідника духовного життя церква мимоволі перетворювалася на національно-політичну силу, ставала оборонцем української ідентичності. Однак

[1] Етнографія (від грец. *етнос* – плем'я, народ; графо – пишу) – наука, яка вивчає походження, розселення, культуру й побут народів.

тоді, на межі середньовіччя і нового часу, діяльність церкви, яка за своєю природою була консервативною (тобто напрацьовувала зміни і реформувалася вкрай повільно), було спрямовано тільки на те, аби зберегти непорушність давніх структур. Поширення гуманізму і ренесансної культури утримувало українські терени в європейському культурному просторі. Однак за умов втрати державності (поширення на українські землі влади Польського королівства) відкривало шлях для покатоличення і полонізації суспільної верхівки.

Визначте обставини поширення і вплив гуманізму й ренесансної культури на українські терени.

ОБГОВОРІМО У XVI ст. помітною постаттю серед українців, які навчалися в західноєвропейських університетах, був Станіслав Оріховський, який згодом здобув славу видатного латиномовного письменника. У творі «Напучення польському королю Сигізмунду II Августу» (1543 р.) він писав, що неосвічена людина не зможе бути правдивою і справедливою, вона «нічого не зробить гідного похвали». У парах або групах поміркуйте над цією думкою. Уявивши себе українським мислителем зі зламу XV–XVI ст., підготуйте коротке звернення до правителя (5–7 речень) з урахуванням інтересів рідного краю.

ПРАЦЮЙМО ТВОРЧО Відвідавши місцевий музей (краєзнавчий, історичний, художній та ін.), доповніть цей параграф кількома текстовими або візуальними відомостями з історії рідного краю часів пізнього середньовіччя. За потреби скористайтеся наведеним кодом або посиланням https://cutt.ly/RhoY5QV для віртуальної мандрівки Національним музеєм історії України у Києві.

ПЕРЕВІРМО, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

1. Коли в Європі відбувся перехід від середньовіччя до нового часу? З якими подіями його зазвичай пов'язують?
2. За картою схарактеризуйте політичне становище українських теренів на зламі XV–XVI ст. Укажіть найбільші українські міста.
3. Скориставшись інтернетом або додатковою літературою, доберіть відомості про життя містян і селян в Україні у XIV–XV ст.
4. Які зміни відбувалися в політичному, господарському і культурному житті України на межі середньовіччя і нового часу?
5. У чому полягали ідеї гуманізму епохи Відродження і як вони поширювалися серед українського суспільства?

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

1. На межі середньовіччя і нового часу більшість теренів, населених українцями, перебувала у складі ...

А Польського королівства і Великого князівства Литовського
Б Великого князівства Литовського і Кримського ханства
В Польського королівства і Молдовського князівства
Г Угорського королівства і Московського князівства

2. Що було характерним для соціального та господарського життя України на зламі XV–XVI ст.? ...

А пошук морських торговельних шляхів на Схід
Б поширення гуманізму і ренесансної культури
В політична розділеність українських теренів
Г формування станової організації суспільства

3. Установіть відповідність між явищем (процесом) та його наслідком в історії України 1 ... 2 ... 3 ... 4 ...

1 великі географічні відкриття та «революція цін» у Європі
2 навчання вихідців з України в європейських університетах
3 утвердження розуміння світу через взаємозв'язок людини, природи і культури
4 централізація державного управління

А поширення ренесансної культури, зокрема ідей гуманізму
Б зростання значення етнічних (національних) спільнот
В ліквідація удільних князівств, уніфікація адміністративно-територіального устрою
Г створення фільварків, поширення панщини і закріпачення селян
Д виникнення козацтва та перетворення його на новий соціальний стан

4. Установіть послідовність подій, які характеризують становище України на межі середньовіччя і нового часу 1 ... 2 ... 3 ... 4 ...

А ліквідація Волинського і Київського удільних князівств у складі Великого князівства Литовського
Б перша згадка в писемних історичних джерелах про козаків-християн («киян і черкасців»)
В розпад Золотої Орди й утворення Кримського ханства
Г перемога польсько-литовсько-українського війська на чолі з князем Костянтином Острозьким у битві з московським військом під Оршею

5. Які з наведених тверджень стосуються біографії Юрія Дрогобича (Котермака)? ... ...

А викладач Болонського і Ягеллонського університетів
Б український латиномовний письменник-гуманіст
В винахідник книгодрукарського верстата
Г військовий і державний діяч
Д доктор філософії і медицини
Е мандрівник і мореплавець
Є астро ном і математик

Розділ 1

Українські землі у складі Речі Посполитої (XVI – перша половина XVII ст.)

Від XIV ст. політичне, економічне, соціальне та культурне життя більшості українців визначали дві держави – Польське королівство і Велике князівство Литовське. Для українців важливою була як кожна окрема держава, так і відносини між ними, оформлені в XIV–XVI ст. низкою об'єднавчих угод. Унії поступово зміцнювали зв'язки між двома країнами і завершилися створенням у 1569 р. єдиної держави – Речі Посполитої (буквально – Республіки). Над українськими територіями, які раніше належали Литві, встановлено польське правління.

Утворення Речі Посполитої значно вплинуло на спосіб життя українців. Воно остаточно підвело риску під княжим періодом, включило місцеве населення в новий суспільно-господарський порядок, зміцнило зв'язки України із Заходом. Суспільно-політичний лад Речі Посполитої, який називають *шляхетською демократією*, був сповнений численними протиріччями. З локальних вони могли легко перетворюватися на регіональні й навіть державні соціальні, релігійні та інші конфлікти. Найбільшим опонентом шляхти, яка визначала суспільну атмосферу Речі Посполитої, стало українське козацтво, яке згодом реалізувало ідею козацької держави.

Працюймо над проєктами

1. Об'єднавшись у малі групи, розгляньте географічне положення Речі Посполитої. Проаналізуйте природні ресурси та визначте економічні можливості регіону загалом і українських теренів зокрема. Результати роботи в групах презентуйте на одному з уроків.

2. Підготуйте повідомлення про відображення подій української історії XVI – першої половини XVII ст. в образотворчому мистецтві. Запропонуйте однокласникам підготувати відгуки на ваші повідомлення.

3. Доберіть матеріал про історію рідного краю XVI – першої половини XVII ст. Які пам'ятки збереглися з того часу? Як тогочасна історія відображена в пам'ятниках, назвах сіл, міст, вулиць, народних переказах? Підготуйте презентацію.

Люблінська унія. Художник Я. Матейко. 1869 р.

§ 2. ПОЛІТИЧНИЙ СТАТУС УКРАЇНСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ У XVI ст. ЛЮБЛІНСЬКА УНІЯ 1569 р.

1. Політико-адміністративний устрій українських територій. У першій половині XVI ст. основні події української історії розгорталися на теренах Польського королівства та Великого князівства Литовського. Процес їхнього зближення тривав від Кревської унії 1385 р., доповнювався новими умовами і втягував старі руські (українські) князівські еліти в польсько-литовський політичний, господарський, соціальний і культурний (мовний і релігійний) простір. Суспільне життя, сформоване на традиціях княжої доби, поступово відходило в минуле.

Упродовж XVI ст., поглинаючи нові території, польська влада фокусувала політичні та економічні інтереси на українських теренах – передусім тих, які належали до Великого князівства Литовського. Польське королівство було по-

Українські землі в XVI – першій третині XVII ст.

ділено на воєводства й землі на чолі з воєводами, яких призначав король. З них на українські терени припадало три воєводства – Руське (1434 р.), Подільське (1434 р.) і Белзьке (1462 р.). Кожне мало власний парламент (земський сеймик) із місцевої шляхти. Місцеві сеймики обирали послів до парламенту королівства (сейму). Найважливішими привілеями польської шляхти були звільнення від оподаткування та виняткове право посідати уряди у воєводствах (землях) і королівських замках.

Польське королівство було державою із вкрай слабкою централізацією. Це двояко впливало на стару українську землевласницьку знать і міський патриціат. З одного боку, шляхетські й міські привілеї діяли дуже заманливо, втягували українську верхівку у простір польської політики й культури. А з другого – слабкість центральної (королівської) влади, її майже повна залежність від настроїв шляхти давала змогу не тільки польській, а й українській знаті підтримувати традиційний лад. Історія наче замикалася навколо містечок і князівських замків, де політичні зміни мало впливали на повсякденне життя.

Литва була більш централізованою державою. Тут шляхта сплачувала податки, несла військову службу, великий князь пильно наглядав за службовцями та урядовцями. Однак польські впливи міцніли й у Литві. Так було запроваджено воєводський устрій: на українських землях утворено Київське (1471р.), Волинське (1566 р.) і Брацлавське (1566 р.) воєводства. Прийняття литовською правлячою верхівкою католицизму та утвердження Литви як католицької країни також позначалося на українцях і білорусах, які часом відчували дискримінацію. Дехто із них у відповідь вирушав до православної Московщини. Проте здебільшого на українських територіях влада зберігала ознаки тієї «старовини», яку литовці обіцяли «не рухати».

УКРАЇНА І СВІТ Волинь і Київщина у Великому князівстві Литовському мали особливий статус як пограничні землі. З одного боку, тут особливо гостро відчувалася майже безперервна війна зі степовими ордами, а з другого – ці терени були місцем для перемовин, відігравали важливу роль у дипломатії князівства з Кримською, Казанською, Астраханською, Заволзькою і Ногайською ордами, Туреччиною і Молдовією. Упродовж 1515–1540 рр. цими землями пройшло щонайменше два десятки посольств. Обов'язком місцевого населення було супроводжувати дипломатів до орд, забезпечувати послів і гінців усім необхідним (зокрема, підводами, перекладачами).

Визначте характерні риси політико-адміністративного устрою українських територій у складі Польського королівства і Великого князівства Литовського.

2. Люблінський сейм 1569 р. Люблінський сейм, який завершив тривалий процес об'єднання Польського королівства й Великого князівства Литовського в одну державу – Річ Посполиту, став однією з найбільш значимих подій в історії Центрально-Східної Європи. Люблінській унії передували шість польсько-литовських союзів (починаючи від Кревської унії 1385 р.), які встановили одну правлячу династію, визначили спільні зовнішньополітичні цілі, зблизили адміністративний устрій, систему судочинства та соціальну структуру населення. Ключовим елементом цієї структури був чисельний шляхетський стан з розвинутою системою привілеїв і способів впливу на владу.

ІСТОРІЯ НА ЩОДЕНЬ Продовженням історичної традиції, яку породила Люблінська унія, є сучасна українсько-польсько-литовська співпраця. У 2020 р. започатковано «Люблінський трикутник» як майданчик для консультацій представників України, Польщі та Литви.

Польсько-литовські союзи були складним викликом для Русі-України. Нові права та привілеї за польським зразком, які за результатами уній отримувала литовська шляхта, поширювалися тільки на католиків. Для православних аристократів це означало неможливість обіймати високі державні посади, що й викликало їхній опір. Однак до початку XVI ст. гострі опозиційні настрої вщухли. Останнім таким проявом було повстання литовсько-руського магната Михайла Глинського 1508 р. У результаті він утік до Москви, де отримав чин боярина і великі земельні маєтності.

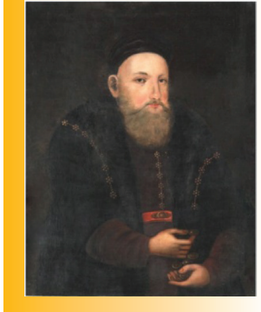
На середину XVI ст. не лише на політичній карті, а й у суспільному житті українців вже мало що нагадувало про княжі часи. Руське право, церква та мова втрачали колишнє провідне значення, конкуруючи з латинськими впливами і польською мовою. Водночас українська еліта стояла перед вибором: стати в опозицію до королівської влади, спираючись на княжу традицію, або таки її підтримати. Вибір на користь королівської влади – а по суті, централізації держави та уніфікації соціального і культурного життя – дав би змогу успішніше, аніж до того, протистояти турецько-татарській і новій московській загрозі.

Поштовхом до дій стала Лівонська війна, яка розпочалася в 1558 р. Це була війна Московського царства з Лівонією – державою, що займала території сучасних Латвії та Естонії й межувала з Великим князівством Литовським. У 1563 р. московські війська вторглися на білоруські терени Великого князівства Литовського. Однак однієї зовнішньої загрози було замало, аби відбулося об'єднання Польщі й Литви в одну державу. Навіть більше – литовська знать боялася злиття з Польщею. У Польському королівстві передумови нової унії визрівали в іншій площині – соціальній та економічній. Польські магнати із заздрістю дивилися на родюче українське Правобережжя. Воно віщувало колосальні прибутки в умовах різкого зростання в Європі цін на збіжжя. Аби просуватися до Дніпра, потрібна була підтримка держави.

Причини укладення Люблінської унії 1569 р.		
з польського боку	з литовського боку	з українського боку
• утілення планів перетворення країни на потужну політичну й економічну силу • зацікавленість магнатів і шляхти в набутті нових земельних володінь	• прагнення здобути союзника в боротьбі з Московським царством, яке провадило агресивну політику просування на захід • зацікавленість у польській моделі політичних прав і станових привілеїв	• прагнення здобути захист від турецько-татарських нападів • бажання поєднати традиційний лад із привілеями, якими користувалася польська шляхта

Переговори про нову унію тривали кілька років. Урешті-решт король польський і великий князь литовський Сигізмунд II Август скликав 23 грудня 1568 р. сейм у Любліні за участі обох сторін. Обговорення питання унії відбувалося в гострій боротьбі прихильників різних моделей державного об'єднання: польська сторона прагнула до інкорпорації (включення) Великого князівства Литовського, а литовська, особливо магнати, – до збереження суверенітету в межах майбутньої конфедерації. Головним противником унії з боку литовських магнатів був князь Миколай Радзивілл. (На картині «Люблінська унія» знаменитий польський художник Ян Матейко зобразив його на колінах, але з оголеним мечем перед королем.)

Не дійшовши згоди, 1 березня 1569 р. майже всі представники Великого князівства Литовського залишили Люблін. По суті долю унії вирішив Василь-Костянтин Острозький, найвпливовіший із українських князів, підтримавши короля. Невдовзі частина середньої та дрібної шляхти князівства, насамперед з українських земель, які прагнули розширити свої права і зрівнятися з польською шляхтою, висловилася за входження своїх воєводств (Брацлавського, Волинського, Київського) безпосередньо до Польського королівства. Сигізмунд II Август дав згоду на прилучення цих воєводств до Польщі, залишивши в них місцеве судове право, і гарантував непорушність прав і привілеїв шляхти.

Портрет Василя-Костянтина Острозького. Художник невідомий. XVIII ст.

ОСОБА В ІСТОРІЇ

Василь-Костянтин Острозький (1526/1527–1608) – український князь, магнат, військовий, політичний і культурний діяч. Підтримавши короля на Люблінському сеймі, збільшив свій політичний вплив (отримав характеристику «некоронованого короля Русі»), провадив фактично самостійну політику. У володіннях князя працювало близько 60 тис. підданих. Показав приклад успішного використання зв'язків між політикою, релігією та культурою. Перетворив Острог на центр православної освіти в Речі Посполитій.

За такої ситуації – як-то згоди на унію представників від українських земель, утрати територій, погроз від короля скасувати попередні привілеї, війни з Московією – литовські магнати були змушені погодитися на відновлення переговорів. 28 червня було укладено угоду про утворення польсько-литовської держави. **1 липня 1569 р.** цю угоду, названу *Люблінською унією*, затвердили представники Польського королівства і Великого князівства Литовського. Було складено присягу на унію, а потім – відправлено молитву за неї в костьолах. 4 липня унію затвердив король.

Люблінська унія створила польсько-литовську державу – Річ Посполиту – з єдиним правителем (польським королем і великим князем литовським) і парламентом (виборним сеймом і сенатом, у якому засідали призначені королем найвищі державні чиновники, воєводи, каштеляни та представники вищого духовенства). Усі привілеї польської шляхти поширено на знать Великого князівства Литовського, яке зберігало автономію – власну адміністрацію, судочинство, військо, скарбницю. Представникам панівної верстви надано право на

володіння маєтностями в обох частинах держави. У Речі Посполитій домінувало Польське королівство, яке розширило територію і зміцнило своє політичне становище.

Сигізмунд II Август

Українські воєводства, включені до королівства, отримали гарантії щодо використання руської мови в судах і адміністрації та захисту прав православної церкви. Однак, на думку істориків, спроби збалансувати державний устрій Речі Посполитої, врахувавши інтереси українців і білорусів, були запізнілими й практично не були реалізовані. Це заклало передумови для майбутніх конфліктів. Особливої гостроти після Люблінської унії набули питання віри та мови. Зростала напруга і в земельних відносинах. Польські магнати і шляхта сприйняли Люблінську унію як можливість створювати на українських теренах прибуткові маєтки, експлуатувати місцевих селян і містян. З другого боку, об'єднання українських земель неабияк консолідувало українське населення.

Які обставини зумовили укладення Люблінської унії 1569 р.? Схарактеризуйте рішення Люблінського сейму та їхній вплив на становище українських територій.

ОБГОВОРІМО Прочитайте витяг із постанови Люблінського сейму про унію Польського королівства і Великого князівства Литовського від 1 липня 1596 р.: *«<…> всі права, привілеї, які дані предками його королівської милості і самим його королівською милістю від початку унії й до теперішнього часу у Великому князівстві Литовському народам литовському, руському, жмудському та іншим народам і жителям Великого князівства Литовського, а також землям і повітам, родам і особам, мають залишатися цілими і непорушними».* Чи відображено в цій постанові інтереси українського населення? Українські князі підтримали постанову Люблінського сейму. А як вчинили б ви, будучи його учасником?

☐ ПРАЦЮЙМО ТВОРЧО Уявіть себе учасником Люблінського сейму 1569 р. (як-от, Василь-Костянтин Острозький, Миколай Радзивілл). Підготуйте від його імені промову, у якій висловте обґрунтовану згоду або заперечення ухвалам сейму. Аргументуйте свій виступ фактами.

■ ПЕРЕВІРМО, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

1. Коли Польське королівство і Велике князівство Литовське об'єдналися в Річ Посполиту? Схарактеризуйте передумови і перебіг Люблінського сейму.
2. Перейшовши за кодом або посиланням https://cutt.ly/FhcWVoO, завантажте контурну карту. Позначте на ній українські воєводства у складі Речі Посполитої.
3. Використовуючи додаткові джерела інформації, дізнайтеся більше про рід князів Острозьких. Підготуйте генеалогічну довідку.
4. Чому українські князі (як-от, Василь-Костянтин Острозький) і шляхта підтримали короля на Люблінському сеймі?
5. Як ви гадаєте, чому в історичній літературі трапляються різні, інколи протилежні, оцінки Люблінської унії – від схвалення до засудження?

■ ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

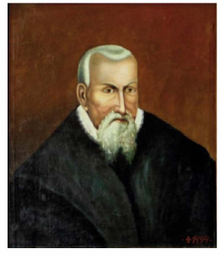
1. Коли відбулася подія, за результатами якої було ухвалено: *«Польське королівство і Велике князівство Литовське вже є єдиним, неподільним і нерозрізненим тілом, не розрізненою, а єдиною та спільною Річчю Посполитою: це зрослися і сплелися разом дві держави й два народи в один народ»?* ...

А 1563 р. **Б** 1566 р. **В** 1569 р. **Г** 1572 р.

2. Однією з причин, чому представники українських воєводств на сеймі в Любліні схвалили утворення Речі Посполитої, було прагнення ...

А магнатів і шляхти набути нові земельні володіння, економічно зміцнити країну
Б здобути союзника в боротьбі з Московським царством, аби спинити його агресію
В поєднати традиційний лад із привілеями, якими користувалася польська шляхта
Г протидіяти поширенню на українські терени гуманізму і ренесансної культури

3. Установіть відповідність між зображеннями історичних осіб та їхніми характеристиками; укажіть їхні імена 1 ... 2 ... 3 ... 4 ...

1

2

3

4

А ..... військовий і державний діяч Великого князівства Литовського, командувач польсько-литовсько-українським війська у битві під Оршею, князь

Б ..... український учений, астроном і математик, викладач у Болонському і Краківському (Яґеллонському) університетах

В ..... український військовий, політичний і культурний діяч у Речі Посполитій, «некоронований король Русі», князь

Г ..... литовський можновладець, погоджувався на польсько-литовську унію тільки як військовий союз рівноправних держав

Д ..... польський король і великий князь литовський, один із творців і перший правитель Речі Посполитої

4. Установіть послідовність подій, які відображені у таких твердженнях 1 ... 2 ... 3 ... 4 ...

А Не дійшовши згоди, майже всі представники Великого князівства Литовського залишили Люблін.
Б Польські впливи міцніли й у Литві. Так було запроваджено воєводський устрій: на українських землях утворено Київське, Волинське і Брацлавське воєводства.
В На Кримському півострові й загалом у Північному Причорномор'ї та Приазов'ї розташувалося Кримське ханство, яке утворилось як відлам Золотої Орди і знаходилося під протекторатом Османської імперії.
Г Українські воєводства, включені до королівства, отримали гарантії щодо використання руської мови в судах і адміністрації та захисту прав православної церкви.

5. Розгляньте картосхему, на якій цифрами (1–7) позначено українські воєводства у складі Речі Посполитої. Укажіть, які з них за результатами «унійного» сейму в Любліні змінили адміністративно-територіальне підпорядкування (юрисдикцію) з литовського на польське ... ...

..... ,
..... ,
..... ,

§ 3. СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В XVI ст. ЛИТОВСЬКІ СТАТУТИ

1. Становий поділ. На кінець XV ст. чисельність українців становила близько 4 млн (упродовж XVI ст. зросла до 5,2 млн), а соціальний склад характеризували відмінності в політичному та економічному розвитку різних регіонів. Водночас загальні суспільні зміни формували чіткі межі між *станами* – групами людей, яких об'єднувало однакове правове становище. Суспільство мало ієрархічну будову, тобто одні стани підпорядковувалися другим, що зумовлювалося не тільки соціально-майновою нерівністю, а й глибшими уявленнями про суспільний устрій і заняття людини.

ІСТОРІЯ НА ЩОДЕНЬ Уявлення про поділ суспільства на стани можна знайти в біблійній легенді про Ноя, який поділив обов'язки між синами. Так виник латиномовний афоризм «Ти, Симе, молися, Хаме – працюй, Яфете – управляй і захищай».

У XVI ст. основними соціальними станами в Україні стали шляхта, духовенство, містяни й селяни, сформовані на основі верств з княжих часів. Так, розвиток шляхти як соціальної групи сягав періоду, коли оточення князя (дружинники, бояри) перетворювалося на окремий прошарок. Його характерними

рисами були особисте земельне володіння та обов'язок служби своєму володареві. Історичним попередником містян як стану було населення давньоруських міст. Їхні мешканці, на відміну від західноєвропейських середньовічних містян, не мали законодавчо закріплених прав і привілеїв. Станові ознаки містян формувалися на теренах України від XIV ст.

Поясніть причини поділу суспільства на стани. Назвіть основні соціальні стани на українських теренах у XVI ст.

2. Шляхта. Шляхта як привілейована суспільна верства сформувалася в Польському королівстві та Великому князівстві Литовському, зокрема і на українських теренах, у XIV–XVI ст. Ця верства поповнювалася вихідцями з різних соціальних груп, які отримували політичні, майнові права й свободи та несли військову службу. У Польському королівстві, а згодом у Речі Посполитій шляхті вдалося встановити майже повний контроль над королем (у 1573 р. вона домоглася права обирати собі монархів).

Українська шляхта XVI ст. Реконструкція З. Васіної

Шляхта не була однорідним середовищем. На Волині й Центральній Україні розрізняли *князів*, *панів*, *зем'ян*, *бояр*. І якщо бояри виконували різні доручення й особисто несли військову службу, то привілейованість зем'ян ґрунтувалася на родовитості й спадковому землеволодінні. Щодо панів, то вони були членами великокнязівської ради, а участь у військових походах брали із власним військом. Князі ж узагалі були титулованою знаттю, яка творила замкнуту групу. Ні за багатство, ні за вплив чи високі урядові посади не можна було стати князем: князем був лише син князя. Деякі князі ставали в рішучу опозицію до королівської влади.

На українських теренах у складі Польського королівства (до середини XVI ст.) шляхетська рівність була більш виражена. Тому-то українська знать Великого князівства Литовського, особливо її нижчі верстви, прагнула якнайшвидше зрівнятися у правах із польською шляхтою, підтримуючи польсько-литовську унію. Але й тут між різними групами існував якщо не конфлікт, то принаймні напруга у відносинах. Крім шляхтичів-землевласників, існувала безземельна група – *шляхта-голота* і шляхта, яка служила на дворах заможної шляхти, – так звані *двірські*.

УКРАЇНА І СВІТ У XVI ст. казали: «Королем стають, князем народжуються». За весь час існування Великого князівства Литовського, а згодом і Речі Посполитої, корпорація князів поповнилася родинами некнязівського походження двічі – Радзивіллів (у 1547 р.) і Любомирських (у 1647 р.). Їх титулували імператори Священної Римської імперії.

На кінець XVI ст. шляхетська верства в Речі Посполитій змінилася. Це було пов'язано з виокремленням прошарку магнатів (від лат. *magnus* – великий) – ве-